

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP/ МРНТИ / IRSTI: 03.20
<https://orcid.org/0000-0001-9334-3229>
<https://orcid.org/0000-0003-3210-7761?lang=en>

¹Әшім Б.Ә.*, ²Ағзам А.А.

¹Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы, Қазақстан
²Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. Алматы, Қазақстан

**СЫРДАРИЯ ЖӘНЕ ҚАРАТАУ Өңірлеріндегі қазақ кезеңі
Ескерткіштерінің зерттелу тарихы: XIX–XX ғасырлар**

*Автор-корреспондент: ashim.baglan@gmail.com

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. бағдарламалық-нысаналы
қаржыландыруы шеңберінде, IRN BR24992939 жобасы аясында даярланды*

Түйін: Мақалада Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштерінің зерттелу тарихы және оның XIX–XX ғасырлардағы даму ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеу XIX–XX ғасырлардағы еңбектерді қамтиды, ал зерттелу тарихының бастапқы алғышарттарын көрсету мақсатында XVIII ғасырдың басындағы картографиялық дерек те қарастырылады. Зерттеудің дереккөздік негізін саяхатшылардың жол жазбалары, әскери-топографиялық сипаттамалар, археологиялық және археологиялық-этнографиялық экспедиция материалдары, сәулеттік зерттеулер, ескерткіштер тізілімдері мен этнографиялық мәліметтер құрайды. Зерттеу барысында ескерткіштерді сипаттау мен тіркеу тәсілдерінің маршруттық бақылау мен сипаттаудан жүйелі археологиялық, сәулеттік және этнографиялық зерттеулерге дейінгі даму үрдісі сараланды. XIX ғасырдағы зерттеулерде ескерткіштердің орналасуын, сыртқы пішінін, құрылыс материалдарын және жергілікті атауларын тіркеу басым болса, кеңестік кезеңде сәулеттік өлшеу жұмыстары, топографиялық түсірілім, аэрофототүсірілім, эпиграфикалық зерттеу, археологиялық қазба және информаторлардан мәлімет жинау әдістері кеңінен қолданыла бастағаны анықталды. Нәтижесінде Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі ескерткіштерді зерттеудің өзара сабақтас бірнеше ғылыми бағыты қалыптасқаны көрсетілді.

Кілт сөздер: Сырдария, Қаратау, қазақ кезеңі ескерткіштері, зерттелу тарихы, мазар, кесене, қорым, археологиялық зерттеу, сәулеттік зерттеу, этнографиялық деректер.

¹Ашим Б.А.*, ²Ағзам А.А.

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
КазНУ имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан

²Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы, Казахстан

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КАЗАХСКИХ ПАМЯТНИКОВ
ПРИСЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА И РАЙОНА КАРАТАУ: XIX–XX ВЕКА**

*Автор-корреспондент: ashim.baglan@gmail.com

*Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования
Комитета науки МНВО РК 2024-2026, ИРН BR24992939*

Аннотация: В статье рассматривается история изучения памятников казахского периода в регионах Сырдарьи и Каратау и особенности ее развития в XIX–XX веках. Исследование охватывает работы XIX–XX веков, а для раскрытия первоначальных предпосылок истории изучения также рассматриваются картографические сведения начала XVIII века. Источниковую основу исследования составляют путевые записки путешественников, военно-топографические описания, материалы археологических и археолого-этнографических экспедиций, архитектурные исследования, реестры памятников и этнографические сведения. Проанализировано развитие способов описания и фиксации памятников от маршрутных наблюдений и описаний до систематических археологических, архитектурных и этнографических исследований. Установлено, что в исследованиях XIX века преобладала фиксация местоположения, внешнего облика, строительных материалов и местных названий памятников, тогда как в советский период получили широкое применение архитектурные обмеры, топографическая съемка, аэрофотосъемка, эпиграфические исследования, археологические раскопки и сбор сведений у информаторов. В результате показано формирование нескольких взаимосвязанных научных направлений в изучении памятников регионов Сырдарьи и Каратау.

Ключевые слова: Сырдарья, Каратау, памятники казахского периода, история изучения, мазар, мавзолеев, некрополь, археологическое исследование, архитектурное исследование, этнографические данные.

¹Ashim B.A.*, ²Agzam A.A.

¹Ch.Ch.Ualikhanov Institute of History and Ethnology,
Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan.

²Margulan Institute of Archaeology. Almaty, Kazakhstan.

THE HISTORY OF RESEARCH ON KAZAKH-PERIOD SITES IN THE SYR DARYA AND KARATAU REGIONS: THE 19TH–20TH CENTURIES

*Corresponding-author: ashim.baglan@gmail.com

*The publication was carried out within the framework of program-targeted financing
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education
of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN BR24992939*

Abstract: The article examines the history of research on Kazakh-period monuments in the Syr Darya and Karatau regions and the characteristics of its development during the nineteenth and twentieth centuries. The study covers research conducted in the nineteenth and twentieth centuries, while early eighteenth-century cartographic evidence is also considered in order to outline the initial foundations of this research history. The source base includes travelers' accounts, military-topographic descriptions, materials from archaeological and archaeological-ethnographic expeditions, architectural studies, monument registers, and ethnographic data. The study traces the development of approaches to describing and recording monuments from route-based observations and descriptions to systematic archaeological, architectural, and ethnographic research. It is shown that nineteenth-century studies primarily recorded the location, appearance, building materials, and local names of monuments, whereas the Soviet period saw the extensive use of architectural

measurements, topographic survey, aerial photography, epigraphic research, archaeological excavations, and interviews with informants. The study demonstrates the formation of several interconnected scholarly approaches to the investigation of monuments in the Syr Darya and Karatau regions.

Keywords: Syr Darya, Karatau, Kazakh-period monuments, history of research, mazar, mausoleum, necropolis, archaeological research, architectural research, ethnographic data.

Кіріспе

Сырдария және Қаратау өңірлері Қазақстанның тарихи-мәдени кеңістігінде ерекше орын алады. Бұл аумақта ортағасырлық қалалар мен көне қоныстармен қатар қазақ қоғамының кейінгі тарихи кезеңдеріне жататын кесенелер, мазарлар, қорымдар, мешіттер, тұрақты қоныстар, қыстаулар және шаруашылық-тұрмыстық құрылыстар кеңінен таралған. Алайда аталған ескерткіштер ұзақ уақыт бойы дербес зерттеу нысаны ретінде емес, ортағасырлық қалаларды, сәулет кешендерін, ирригациялық жүйелерді немесе тарихи географияны зерттеу барысында қосымша нысандар ретінде тіркеліп отырды.

Өңір ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер картографиялық және жолсапарлық сипатта болды. XIX ғасырдың ортасынан бастап олардың орналасқан жерін, құрылыс материалын, сәулеттік пішінін және сақталу жағдайын нақтылауға бағытталған зерттеулер көбейді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында эпиграфикалық жазуларды, қабырға суреттерін, жергілікті атаулар мен зиярат ету дәстүрлерін тіркеуге назар аударылса, кеңестік кезеңде бұл жұмыстар археологиялық барлау, сәулеттік өлшеу, топографиялық түсірілім, этнографиялық зерттеу, аэрофототүсірілім және реставрациялық құжаттамамен толықты. Соған қарамастан Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштерінің зерттелу тарихына қатысты мәліметтер ғылыми міндеттері мен қалыптасу сипаты әртүрлі дереккөздерде шашыраңқы түрде сақталған. Саяхатшылар мен әскери топографтардың еңбектері, археологиялық экспедиция материалдары, сәулеттік және этнографиялық зерттеулер осы үдерістің жекелеген кезеңдерін көрсеткенімен, олардың өзара сабақтастығы, зерттеу міндеттерінің өзгеруі және қолданылған әдістердің даму бағыты арнайы жүйелеуді қажет етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштеріне қатысты әр кезеңде қалыптасқан картографиялық, жолсапарлық, әскери-топографиялық, археологиялық, сәулеттік және этнографиялық деректерді біртұтас тарихнамалық тұрғыдан салыстырып, зерттеу міндеттері мен тәсілдерінің өзгеру бағытын айқындауында.

Зерттеудің мақсаты - Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштерінің зерттелу тарихын жүйелеп, оларды анықтау, тіркеу және ғылыми тұрғыдан түсіндіру тәсілдерінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес өңір ескерткіштері туралы XIX ғасырдағы жазбаша және топографиялық мәліметтерді саралау; ескерткіштерді арнайы археологиялық зерттеуге көшу үдерісін анықтау; кеңестік кезеңдегі археологиялық, сәулеттік және этнографиялық зерттеу бағыттарының ерекшеліктерін көрсету; ескерткіштерді тіркеу мен ғылыми түсіндіруде қолданылған әдістердің даму үрдісін салыстыру; әртүрлі дерек түрлерінің мүмкіндіктері мен шектеулерін айқындау міндеттері қойылды. Зерттеу барысында деректанулық және тарихнамалық талдау, тарихи-салыстырмалы және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. Мақаланың негізгі хронологиялық шеңбері XIX–XX ғасырларды қамтиды. Зерттелу тарихының бастапқы алғышарттарын көрсету мақсатында С.У. Ремезовтың 1701 жылғы картографиялық мәліметі де қарастырылады. Зерттеудің географиялық шеңбері Сырдарияның төменгі және орта ағысындағы аумақтар мен Қаратау өңірін қамтиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің дереккөздік негізін XVIII ғасырдың басындағы картографиялық дерек, XIX-XX ғасырдың басындағы саяхатшылардың жол жазбалары мен әскери-топографиялық сипаттамалар, кеңестік кезеңдегі археологиялық және археологиялық-этнографиялық экспедиция материалдары, сәулеттік зерттеулер, этнографиялық еңбектер және ескерткіштердің жинақталған тізілімдері құрайды. Сонымен қатар мәселенің жекелеген қырларын қарастырған кейінгі тарихнамалық және тарихи-археологиялық зерттеулер пайдаланылды.

Ең ерте картографиялық дерек ретінде С. У. Ремезовтың 1701 жылы құрастырған «Сібірдің сызба кітабы» қарастырылды. XIX-XX ғасырдың басындағы жазба деректер ескерткіштердің тарихи атауларын, орналасқан жерін, сыртқы пішінін, құрылыс материалдарын, сақталу жағдайын, сондай-ақ жергілікті атаулар, дәстүрлер мен ғұрыптық тәжірибелер жөніндегі мәліметтерді анықтау және салыстыру үшін пайдаланылды. Кеңестік кезеңдегі археологиялық, сәулеттік және этнографиялық материалдар ескерткіштердің жоспарлық құрылымын, археологиялық контекстін, мерзімделуін, қоныстану және шаруашылық ортасын салыстыра талдауға мүмкіндік берді. 1960 жылғы «Қазақстанның археологиялық картасы» ескерткіштердің орналасуы, мерзімделуі және зерттелу тарихы жөніндегі мәліметтерді салыстыруға арналған жинақтаушы дерек ретінде қолданылды.

Зерттеу барысында деректанулық және тарихнамалық талдау, тарихи-салыстырмалы және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. Деректанулық талдау әрбір мәліметтің қалыптасу жағдайын, автордың мақсатын, деректің сипаты мен ақпараттық мүмкіндіктерін бағалауға бағытталды. Тарихнамалық талдау ескерткіштерді зерттеу міндеттерінің, қолданылған әдістер мен ғылыми түсіндіру тәсілдерінің уақыт өте өзгеруін анықтау үшін пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс әр кезеңдегі бір нысанға немесе біртектес ескерткіштерге қатысты мәліметтерді өзара салыстыруға, ал проблемалық-хронологиялық әдіс зерттеу тәсілдерінің даму ерекшеліктерін кезеңдік тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік берді. Деректерді талдау барысында ескерткіштің мерзімі, жерлеу уақыты, қабірүсті құрылысының салыну және қайта жөнделу кезеңдері, жергілікті аңыздың жазып алынған уақыты мен ғұрыптық дәстүрдің сақталу мерзімі бір-бірінен ажыратылып қарастырылды. Этнографиялық аналогиялар мен ауызша мәліметтер археологиялық мерзімдеудің немесе этникалық атрибуцияның дербес дәлелі ретінде емес, археологиялық, сәулеттік, эпиграфикалық және өзге де тәуелсіз деректермен салыстыра талданатын дереккөздер ретінде пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

XIX ғасырдың басына дейін Сырдария мен Қаратау өңірлеріндегі тарихи ескерткіштер ресейлік жазба деректерде дербес археологиялық зерттеу нысаны ретінде қарастырылған жоқ. Өңір ескерткіштеріне қатысты осы кезеңнен жеткен картографиялық дерек орыс картографы С.У.Ремезовтың 1701 жылы құрастырған «Сібірдің сызба кітабында» (Чертежная книга Сибири) кездеседі. Еңбекте Сырдария бойындағы Қорқыт ата мазарының атауы көрсетіліп, оның сызбасы берілген [1, л. 44; 2, 207].

Бұл өңірлердегі ескерткіштерді атап көрсету және жазбаша тіркеу XIX ғасырдың бірінші ширегінде басталды. 1813 жылы Ф. Назаров Петропавлдан оңтүстікке қарай бағыт алған орыс сауда керуеніне ілесіп, Қаратаудың солтүстік жағында, Созаққа барар жолда биік төбеде орналасқан пирамида тәрізді көне тас қабірүсті құрылысын байқап, оны «Уванас» атауымен жазбаша тіркеді [3, 30]. Бұл сипаттама қысқа болғанымен, өңір ескерткіштері жөніндегі алғашқы деректердің бірі ретінде маңызды. Осыдан кейінгі кезеңде өңірдегі ескерткіштер туралы мәліметтер осы аймақ арқылы өткен ресми дипломатиялық миссиялар мен сауда керуендеріне қатысушылардың жол жазбалары деректердің жаңа шоғырын қалыптастырды.

1820–1821 жылдары А.Ф. Негридің басшылығымен Орынбордан Бұхараға бағыт алған

дипломатиялық миссияға қатысушылар жол бойында кездескен жекелеген қазақ ескерткіштері туралы мәліметтер келтірген. Миссия құрамындағы капитан Е. К. Мейендорф өз жазбаларында Сыр бойына жақындаған сайын ескерткіштер санының арта түсетінін және олардың «қалаға ұқсайтын зираттар» түзетінін атап көрсетеді. Сондай-ақ ол дәулетті қазақтардың саздан кесене тұрғызу үшін Бұхарадан сәулетшілер шақыртатынын хабарлайды [4, 34]. С.Е. Әжіғали де Е.К. Мейендорфтың бұл мәліметін қуаттап, қазақтар арасында кесене салу үшін оңтүстік өңірлерден білікті құрылыс шеберлерін шақырту дәстүрінің XIX ғасырда да жалғасқанын атап өтеді [5, 88].

Осы кезеңдегі деректер қатарын 1824 жылы Орынбордан Бұхараға аттанған сауда керуенін басқарған көпес Евграф Кайдаловтың жол жазбалары толықтыра түседі. Е. Кайдалов Сырдарияның төменгі ағысында кездескен көптеген қазақ зираттарын былай сипаттайды: «...Бұл жерде өзгеше готикалық сәулетімен назарымызды аударған көптеген қабірлер кездесті. Олардың басым бөлігі күйдірілмеген кірпіштен тұрғызылған, ал кейбірі күмбезді әрі мұнаралы болып, бекіністерге ұқсас тісті қабырғалармен қоршалған» [6, 108]. Сонымен қатар автор жол жазбасының алғашқы бетінде аталған қабір құрылыстарының әртүрлі үлгілері бейнеленген суретті ұсынған.

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресейдің Сырдария бойындағы әскери-топографиялық қызметінің күшеюі өңірді жүйелі түрде тіркеуге мүмкіндік берді. Осы әскери-отарлық ілгерілеу кезеңінде Сырдария өңірі туралы мәліметтер әскери қызметкерлер мен әскери топографтардың еңбектерінде де көрініс тапты. Солардың қатарында Бас штабтың полковнигі И.Ф. Бларамбергтің еңбегін атауға болады. Ол Қорқыт ата (Хор-Хут) қорымын «орасан зор көне қорым» деп сипаттайды. Оның мәліметінше, қорымдағы қабір құрылыстары мұнара пішінді болып, бір қырының ұзындығы он дюймге тең шаршы кірпіштерден қаланған. Кірпіштердің күйдірілгені байқалмағанымен, олардың беріктігі соншалық, сындыру қиын болған. Бларамберг кірпіштердің сол жерде дайындалғанына күмән келтірмей, оларды күйдірудің қиын еместігін маңайда сексеуілдің, әсіресе қамыстың молдығымен түсіндіреді [7, 59]. Бұл мәліметтер жолсапарлық бақылаулар сипатында болғанымен, ескерткіштердің құрылыс техникасына да мән беріле басталғанын көрсетеді.

Қорқыт қорымы туралы мәліметтерді ресейлік гидрограф әрі зерттеуші Н.А. Ивашинцовтың 1853 жылы Сыр бойында жүргізген зерттеулері толықтыра түседі. Зерттеуші қорымның Қармақшы бекінісінен солтүстік-батысқа қарай жиырма верст қашықтықта, Сырдария жағасындағы жайпақ беткейде орналасқанын және жарты шаршы верстадан астам аумақты алып жатқанын көрсетеді. Оның мәліметінше, қорымдағы қабірлердің басым бөлігі конус пішінді болып, саздан немесе шаршы пішінді шикі кірпіштен тұрғызылған. Сонымен қатар ол күйдірілген кірпіштен салынған бір қабірдің ұқыпты қалануымен және ішкі бөлігінің сылануымен өзгелерінен ерекшеленетінін атап өтеді [8, 258]. Бұл мәліметтер қорымның өзен арнасы мен уақыт әсерінен кейінгі қирауларға дейінгі бастапқы келбетін түсіну үшін маңызды. Осындай міндеттерді Бас штаб офицері А.И. Макшеев те атқарды. Ол 1848, 1851 және 1853 жылдардың жаз айларында Сырдария өңірінде топографиялық түсірілімдер мен әскери рекогносцировкалар жүргізген экспедицияларға қатысты [9, 5]. Осы сапарларда жинақталған материалдар оның өңірдің географиясы, этнографиясы мен тарихи ескерткіштеріне арналған бірнеше еңбегінде көрініс тапты. Макшеев Сырдарияның оң жағалауындағы Қайып ата, Қармақшы, Қорқыт ата (Хор-хут), Көпмешіт немесе Бердібек қорымдарының орналасқан жерін көрсетіп, Сараман ескерткіші туралы мәлімет береді [10, 515]. Ұзынтам мен Бегім ана (Бик-мана) ескерткіштерінің орналасуы мен құрылыс ерекшеліктерін сипаттайды [10, 516]. Адам ата ескерткіші жөнінде де құнды деректер келтіреді [10, 518]. Бұл жазбалардың айрықша құндылығы тарихи география мен сәулеттік сипаттамалардың ұштасуында; соның негізінде тарихи атауларды қазіргі топографиямен салыстыруға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың екінші жартысында Сырдария мен Қаратау ескерткіштері туралы мәліметтер едәуір толықты, зерттеушілердің жүргізілген бақылауларының сипаты да түрлене түсті. 1857–1858 жылдары

Императорлық ғылым академиясының ұйымдастыруымен Сырдария мен Қаратау өңірлерінде арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың бірі Н.А. Северцов болды. Экспедиция барысында ол жараланып, қоқандықтардың қолына тұтқынға түсті. Жаңақорғанға әкетіліп бара жатқан жолда Северцов кездескен географиялық нысандарды белгілеп, жол бойындағы ескерткіштерге де назар аударды. Көне қорымның жанына аялдаған кезде өзін алып жүрген қазақтардың бұл жердің атауын айта алмағанын немесе айтқысы келмегенін атап өтті. Қолындағы картаға сүйене отырып, зерттеуші осы маңда ортағасырлық Отырар қаласының қирандылары орналасуы тиіс деп санады. Северцов бұл жердегі қабірлерді Сыр бойында өзі бұрын көрген қабірлерге ұқсас, соқпа саздан тұрғызылған төртбұрышты әрі күмбезді құрылыстар ретінде сипаттайды. Олардың күмбездері опырылып, көпшілігінің қабырғалары құлаған, ал біршама жақсы сақталғандарының өзіне кең жарықтар түскен. Көптеген қабірдің ішінде опырылған күмбездердің арасынан немесе қабырғалардағы кең жарықтардан биік әрі жуан сексеуіл өсіп шыққан. Қабірлердің айналасын да сексеуіл басып, оның жуандығы ширек аршынан жарты аршыға дейін жеткен. Сексеуілдің баяу өсетінін ескере отырып, Северцов қабірлердің кемінде үш жүз жыл бұрын, бәлкім, одан да ертерек қирап, содан бері сексеуіл басқан деп болжады. Оның пікірінше, бұл қабірлер Әмір Темір дәуірінде қараусыз қалған болуы мүмкін. Сонымен қатар ол мұндағы қабірлердің көлемі жағынан Сыр бойы мен жалпы далада бұрын көргендерінің бәрінен асып түскенін атап өтті [11, 39]. Автордың көрген ескерткішін Отырармен байланыстыруы сол кезеңдегі картографиялық деректерге негізделген еді. Ал Северцовтың тұтқынға түскен жерінен Жаңақорғанға дейін жүріп өткен бағытын ескере отырып, ол аялдаған орын Отырар емес, Сығанақ қаласының қирандылары болуы мүмкін деп пайымдаймыз. Ал осы маңдағы көне қорым Сунақ ата қорымы болуы ықтимал.

1858 жылы Н.П. Игнатьевтің Хиуа мен Бұхараға жасаған миссиясы құрамында Орал казак әскерінің офицері П. Назаров та болды. Автор өз естеліктерінде, Орынбордан шыққан елшіліктің Қазақ даласы мен Үстірт арқылы өткен экспедицияның бағыты мен күнделікті өмірін сипаттаумен қатар, жол бойында кездескен қабірусті құрылыстар туралы да мәлімет қалдырған. Оның «Воспоминания о степном походе в ханства Хиву и Бухару» атты еңбегі 1864 жылы «Военный сборник» журналында жарияланды. Осы еңбегінде П. Назаров былай жазады: «Аба деп, жалпы алғанда, белгілі немесе дәулетті қазақтың қабірінің үстіне тұрғызылған ескерткішті атайды. Ол әк пен сазбен бекітілген тастардан қаланып, көбіне төртбұрышты пішінде болады. Абаның адам бойындай биік қабырғаларының жиектерінде кейде тісшелер, ал бұрыштарында шағын мұнаралар болады; үсті күмбезбен жабылып, ішінде марқұмның қабірі орналасады» [12, 380]. Сірә, мұндағы «аба» атауы жергілікті «оба» сөзінің орысша транскрипцияланған нұсқасы болса керек. Алайда деректің негізгі маңызы ескерткіштердің сәулеттік пішіні мен әлеуметтік-мәртебелік сипатының жеткілікті деңгейде сипатталуында жатыр. Әсіресе автордың сипаттамаларындағы ескерткіштерді «төртқұлақ» үлгісіндегі ірі сәулеттік қоршаулармен, сондай-ақ күмбезді қабірусті құрылыстармен сәйкестендіруге болады.

Бас штабтың штабс-капитаны Л.Л. Мейер 1861 жылы Қаратаудың батыс бөлігінде және Сырдарияның Жөлектен Жетітөбеге дейінгі оң жағалауында топографиялық түсірілім мен рекогносцировка жұмыстарын жүргізді [13, 3]. Осы қызметі барысында ол бірқатар ескерткіштерді зерттеп, жергілікті халықтан оларға қатысты ауызша деректер жинады. Ол Бегім ана, Адам ата, Қорқыт ата, Оқшы ата және басқа да өзге авторлардың еңбектерінде бұрын аталған ескерткіштерді қайта сипаттап, оларды хронологиялық ретпен жүйелеуге тырысты [13, 284]. Оның кезеңдемесі қазіргі заманғы ескерткіштерді мерзімдеу өлшемдеріне сәйкес келмейді, алайда оны ескерткіштердің мерзімін анықтауға бағытталған алғашқы талпыныстардың бірі ретінде қарастыруға болады.

Түркістан өлкесін зерттеу мақсатында 1865 жылы құрылған комиссия мүшесі ретінде А.К. Гейнс екі жыл бойы өңірде жүргізген зерттеулері де маңызды, нәтижесінде бірқатар еңбектері жарыққа шықты. Гейнс, 1866 жылы Сауран қирандыларын аралап, сол уақыттағы

қалашықтың қалпын жақсы сипаттап жазды. Қалашықтың аумағында құрылысы жақсы сақталған қабірлерді кездестіреді. Кейбір қабірлердің үсті жазуларға толы болуы назарына ілігеді. Осыған байланысты арнайы зерттеу тобы құрылуы қажет деген пікір де ұсынған [14, 266]. Гейнс, Сайрам қаласында көрген бірқатар ескерткіштер жайында да мәлімет берген. Ибрахим қожа кесенесі туралы берген сипаттамасында, күйдірілген кірпіштен тұрғызылғанына және Сыр бойының ескерткіштерімен ұқсастығына да мән берген [14, 379]. Гейнстің бұл ұсынысы эпиграфика мен кейінгі дәуірдегі жерлеу құрылыстарының біртіндеп дербес ғылыми нысан ретінде қарастырылуы керектігін ортаға қойды.

Сол жылы П.И. Пашино Түркістан өлкесінде ауқатты қазаққа тиесілі мазардың ішкі қабырғаларындағы суреттерді тіркеді. Оның сипаттауынша, бұл суреттер жерленген адамның туыстарының өтінішімен салынған. Бұл бейнелер мазарға келген әрбір адамды онда жерленген батырдың өмір жолы мен ерлік қасиеттерімен таныстыруға арналған деп көрсетеді [15, 56]. Бұл мәлімет мемориалдық құрылыстардың ішкі көркем безендірілуіне қатысты дәстүрдің сол кезеңде болғандығын анық көрсетеді.

Археологиялық ескерткіштерді зерттеудегі жаңа кезең П.И. Лерхтің 1867 жылғы сапарымен байланысты. Экспедицияның негізгі міндеті Сырдария бойындағы ортағасырлық қалаларды зерттеу болғанымен, Жанкент қалашығындағы қазба жұмыстары мен зерттеу барысында ғалым осы маңдағы қазақ қорымын аралап, сол жердегі кейбір құрылыстардың күмбездері ішіне опырылып құлай бастағандығын айтады. Сонымен қатар жергілікті қазақтардан алған мәліметтеріне сәйкес, қалашықтың қирандыларынан алынған кірпіштер маңайдағы қорымдардағы мазарларды салу кезінде қолданылғандығын жеткізген [16, III]. Жанкент қалашығының төбелерінің бірінде жүргізілген қазбада Алтын Орда кезеңіне жататын кесененің орны табылған. Осы маңдағы қазбадан шыққан ою-өрнекпен әсемделген ернеулер, терезе жақтаулары және қабырғаға арналған әрлеу тақтайшалары (изразцы) ерекше көзге түседі. Әсіресе арабша жазуы бар тақтайшалардың бірінде Рамазан айы 763 жылы хижра деп жазылған. Яғни бұл маусым-шілде айының 1362 жылына сай келеді [16, V]. Осы деректердің негізінде Жанкент қалашығының аумағы Алтын Орда кезеңінде де қорым ретінде қолданылғандығын байқаймыз. Яғни, бұл жерде кейінгі қазақтарға тиесілі зираттардың орналасуы да кездейсоқ емес. Ортағасырлық қалашықтардың маңында әртүрлі хронологиялық кезеңдерге жататын қорымдардың орналасуы Сырдария мен Қаратау өңірлерінде жиі кездесетін құбылыс.

Қазақ даласындағы ескерткіштер туралы жекелеген мәліметтер осы өңір арқылы өткен шетелдік авторлардың еңбектерінде де кездеседі. 1873 жылғы Хиуа жорығы кезінде орыс әскерімен бірге жүрген америкалық журналист Дж. А. Мак-Гахан өз еңбегінде қазақтардың жерлеу-мемориалдық ескерткіштеріне назар аударады. Ол соқпа саздан тұрғызылған бірнеше қабірусті құрылысын және іші бос, ішкі баспалдағы бар биік мұнараны сипаттайды [17, 35]. Сонымен қатар орталық күмбезінің биіктігі 30–40 футқа жететін, төртбұрышты биік дуалмен қоршалған ірі мазарларды атап өтеді. Мак-Гахан: «олардың әрқайсысы шағын әскери жасақ үшін бекініс қызметін атқара алар еді», – деп жазады [17, 51].

1876–1878 жылдары Орталық Азиядағы ғылыми экспедиция құрамында жүрген Мари де Уйфальви-Бурдонның жолсапар жазбалары да маңызды деректермен толықтыра түседі. Ол Қазалыдан Түркістанға қарай жүретін жол бойында Сырдарияның екі жағалауында орналасқан қорымдарды көрген. Автор дәулетті адамдардың қабірлері үстінде күнге кептірілген топырақтан тұрғызылған, орталық кіреберісі бар шаршы пішінді порталдық құрылыстардың болғанын атап өтеді. Қорымдардың бірінде бұл құрылыстардың жоғарғы бөліктері ажурлы элементтермен және бағаналар қатарымен безендірілген деп келтірілген [18, 8]. Бұл дерек, Сырдария бойындағы XIX ғасырдың екінші жартысында шикі кірпіштен тұрғызылған мемориалдық құрылыстарды сәндік безендіру тәсілдерінің алуан түрлілігін көрсетеді. XX ғасырдың басына қарай ескерткіштерге қатысты жинақталған деректер негізінде жүйелі жинақтар жасау мүмкіндігі туды. Қазақ даласындағы ескерткіштерді

жинақтаған ғалымдардың бірі И.А.Кастаньенің «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» и «Надгробные сооружения киргизских степей» еңбектері ерекше маңызды. Ол 1906 жылы Сырдария бойына жасаған сапары барысында бірқатар ескерткіштер жөнінде мәлімет қалдырған. Өз жазбасында Қармақшыдағы екі мазарға қысқаша сипаттама береді. Қармақшы ата мазарына ат құйрығы орнатылғанын атап өтіп, оны әрбір әулие қабіріне тән белгі ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ жергілікті тұрғындардың бұл жерге жиі келіп, дұға ететінін жазады. Қармақшы ата мазарының маңында орналасқан Шикенияз қабірінің үстіне биік, сүйір пішінді құрылыс тұрғызылып, босағасының үстіне киіктің басы орнатылғанын білдірді [19, 11]. Кастанье 1909 жылғы есебінде Сырдария жағасындағы мазарлар арасында Қорқыт ата мазарының орналасқанын көрсетеді [19, 12]. Алайда Кастанье 1910 жылғы жарияланамында қабірді табу мүмкін болмағанын хабарлап, ескерткіштің жоғалуын Сырдария өзенінің шайылуымен байланыстырды. Ол сондай-ақ А.А. Диваевтың сүйек қалдықтарының қауіпсіздеу жерге көшірілгені туралы мәліметін жеткізді [20, 217]. Сонымен қатар Кастанье А.А. Диваев келтірген мәліметке сүйене отырып, жергілікті қазақтар Сырдария өзенінің әсерінен мазардың толық қирауынан қауіптеніп, әулиенің сүйегін қауіпсіз жерге көшіргені туралы хабарды қайталайды [20, 217]. Кастанье осы қорымдағы тағы бір мазарға ерекше тоқталады. Оның иесін нақты атамай, бұрынғы қазақ басқарушысы деп қана көрсетеді. Мазар саман кірпіштен тұрғызылып, ішкі қабырғалары түрлі түсті суреттермен тұтастай безендірілген. Суреттерде қызыл және көк бояулар басым болған. Зерттеуші жылқы, түйе және қошқар бейнеленген жүзден астам суретті санағанын, олардың көпшілігінің өшіп қалғанын жазады. Мұсылмандық заң талаптарына қарамастан, қазақ суретшісі марқұм басқарушының өмірінен әртүрлі көріністерді бейнелеген: ол бірде атқа, бірде түйеге мінген, енді бірде руластарының ортасында немесе ұзын керуеннің басында көрсетілген. Сондай-ақ айналасында бірнеше бала тұрған қазақ әйелімен сөйлесіп тұрған көрінісі де салынған [20, 218]. Кастаньенің бұл дерегі Пашиноның мәліметтерімен және кейінгі суретті мазарлар туралы тіркеулермен үндесіп, мазарлардағы бейнелік жүйенің тарихи жалғасын анық көрсетеді.

Кастанье жергілікті халық киелі орындар ретінде құрметтеген Қорасан ата және Бақсайыс ата ескерткіштері туралы да мәліметтер келтіреді. Автор бұл нысандарды негізінен В.А. Каллаур мен А. Ниязовтың материалдары бойынша сипаттап жазған. Қорасан ата мазары сипаттама жасалған кезде қираған күйде болған. Қалпына келтіру барысында мазар сазбен қайта сыланып, сылақ бетіне арабша жазуы ішінара түсірілген [20, 200]. Аққорған мен Өзгент аралығындағы Бақсайыс ата кешені әулие қабірінен, мазардан және зияратшыларға арналған мейман үйінен тұрған. Құрылыстары тозғанына қарамастан, кешен зиярат орны ретіндегі маңызын сақтаған [20, 202]. Осылайша, XIX ғасырдан басталған зерттеулер қарапайым сипаттамалық және топографиялық тіркеуден сәулеттік, эпиграфикалық, көркемдік және функционалдық талдауға қарай дамыды. Бұл еңбектер кейінгі кезеңдегі ескерткіштерді жүйелі зерттеу мен тарихи-мәдени тұрғыдан жіктеуге негіз қалады.

Кеңестік кезеңде Сырдария мен Қаратау ескерткіштерін зерттеу бірнеше ғылыми бағыт аясында қатар дамыды: ортағасырлық қалалар археологиясы, сәулет тарихы, этнография және тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау салалары. Алғашқы кезеңде кейінгі кезеңге жататын қазақ ескерткіштері көбіне қалашықтарға, ирригациялық жүйелерге немесе неғұрлым ерте кезеңдердегі сәулет кешендеріне бағытталған зерттеу маршруттары барысында қосымша нысан ретінде назарға ілікті. Алайда 1940–1950-жылдардың өзінде ескерткіштерді жүйелі түрде тіркеу жұмыстары қалыптаса бастады. Бұл кейіннен оларды жоспарлық құрылымы, құрылыс материалдары және сақталу деңгейі бойынша өзара салыстыруға мүмкіндік берді. 1946 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Төменгі Сыр өңіріндегі Шатпа мазарын зерттеді. Кейінгі есептік құжаттарда бұл ескерткіш Шатпай атауымен де көрсетілді; 1959 жылы ол қайта тіркелді. Жинақталған сипаттама бойынша, құрылыстың жоспары шамамен 6,7 × 6,7 м болатын шаршы пішінді, қабырғаларының биіктігі шамамен 3 м, ал күмбезінің биіктігі 6 м-ге жуық болған.

Ескерткіште портал, жалған бұрыштық мұнаралар, сондай-ақ салт атты адамдар мен аңшылық көріністері бейнеленген қабырға суреттері болғаны атап көрсетілген. «Қазақстанның археологиялық картасында» ескерткіш XIX ғасырмен мерзімделген [21, 225, № 3310]. Бұл - далалық маршрут барысында анықталған нысанның кейіннен мемлекеттік ескерткіштерді есепке алу жүйесіне енгізілуінің үлгілерінің бірі. Сәулет ескерткіштерін зерттеу тұрғысынан 1950 жылы жарық көрген «Известий АН КазССР» сәулетке арналған арнайы шығарылымы айрықша маңызды болды. Бұл басылым бір мезгілде жалпы тарихи-сәулеттік бағыттың қалыптаса бастағанын және жекелеген өңірлерді арнайы зерттеу жұмыстарының жүргізілгенін көрсетеді. М.М.Мендикуловтың «Қазақстанның тарихи сәулеті туралы кейбір деректер» атты мақаласы осы шығарылымды ашып, Қазақстан сәулет тарихын қарастырудың кең ауқымды ғылыми шеңберін белгіледі [22, 3-36].

Сол басылымдағы келесі арнайы зерттеулер тікелей Сырдария мен Қаратау ескерткіштеріне арналды. В.В. Константинова «Сырдария өзенінің орта ағысындағы кейбір сәулет ескерткіштері» атты мақаласында өңірдегі бірқатар нысандарға жүйелі негізде сәулеттік сипаттама берді. Мақала фотосуреттермен, қасбеттердің сызбаларымен, жоспарлармен және құрылымдық ерекшеліктерге қатысты бақылаулармен толықтырылған; суреттері берілген ескерткіштердің қатарында Арыстанбаб, Баба Ата және Әли қожа ата ескерткіштері бар [23, 37-54; 40-41]. Бұл жұмыстың айрықша маңызы – ескерткішті жол-жөнекей сырттай сипаттаудан нақты өлшемдерге негізделген сәулеттік құжаттама жасауға көшуінде. Мұндай материалдар кейінгі реставрациялық және типологиялық тұжырымдарды тексеруге мүмкіндік береді. Сол басылымда Г.Г.Герасимовтың «Қаратаудың сәулет ескерткіштері» атты зерттеуі жарық көрді. Бұл еңбекте Қаратау нысандары біртұтас өңірлік сәулет ескерткіштері тобы ретінде қарастырылып, олардың сипаттамалары сызбалармен және жоспарлармен толықтырылған; жарияланған материалдардың ішінде Созақ ауданының ескерткіштері де қамтылған [24, 55-82; 74-75].

Константинова мен Герасимов еңбектерін тұтастай алғанда, зерттеу тарихындағы маңызды кезеңді аңғаруға болады: Сырдария мен Қаратау ендігі жерде жекелеген сапарлар барысында тіркелген кездейсоқ нысандар жиынтығы ретінде ғана емес, арнайы ұйымдастырылған сәулеттік зерттеудің дербес пәні ретінде қарастырыла бастады. 1953 жылы Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Қаратаудың солтүстіктік беткейіндегі ортағасырлық Баба Ата қалашығы цитаделінің етегіндегі кесене-мешітті тіркеді. Зерттеушілер кейінгі құрылысты одан бұрынғы ескерткіштен нақты ажыратып көрсеткен: зерттеу жүргізілген кезде сақталған ғимарат 1898 жылы жартылай қираған ортағасырлық кесененің орнына салынған. Ал бұрынғы кесененің Исхақ-бабпен байланысы археологиялық тұрғыдан дәлелденген тұжырым ретінде емес, жергілікті аңыз ретінде ғана келтірілген [25, 34]. Бұл мысал сақталған ғимараттың салынған уақытын, одан бұрынғы құрылыс кезеңін және әулиеге қатысты аңыздық өмірбаянды бір-бірімен араластырмай, жеке қарастыру қажеттігін айқын көрсетеді. Баба Ата материалдарын кейінгі жариялау кезінде Е.И. Агеева некропольдегі бірқатар құрылыстардың қызметін түсіндіру үшін этнографиялық аналогия әдісін қолданды. Сол жердегі саманнан тұрғызылған қоршауларды қазақтардың тамдары мен сағаналарымен салыстырды. Жерлеу және еске алу ғұрыптарын ескере отырып, іші бос құрылыстарды ықтимал кенотафтар (символдық қабірлер) ретінде қарастырған [26, 185–188]. Әдіснамалық тұрғыдан бұл – кейінгі кезеңнің дәстүрі (этнографиялық мәлімет) арқылы археологиялық нысанға қатысты ғылыми гипотеза ұсынуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Алайда мұндай аналогияның өзі зерттеліп отырған нысанның нақты мерзімін де, оның этникалық байланысын өздігінше анықтай алмайды.

1956–1957 жылдары Б.В.Андрианов Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының құрамында Жаңадария алабының ирригациялық жүйесін зерттеді. Маршруттық зерттеу әдістемесі археологиялық барлауды, топографиялық тіркеуді және жергілікті тұрғындардан мәлімет жинауды өзара ұштастырды. Ежелгі арналар, каналдар мен

егістік алқаптармен қатар мазарлар, жертөлелер, киіз үй орындары және кейінгі кезеңге жататын тұрғын үйлер де тіркелді [27, 172-175, 184-187]. Қазақ ескерткіштерін зерттеу тұрғысынан бұл жұмыстың айрықша маңызы бақылаудың кешенді сипатында болды. Әрбір тіркелген нысан су жүйесімен, шаруашылық қызметпен және жергілікті тұрғындардың сол жер туралы мәліметтерімен өзара байланыста қарастырылды. Зерттеу аумақтарының бірінде Шірік-Рабаттан оңтүстік-батысқа қарай шамамен 55 км жерде орналасқан Теке-Әулие мен Ақ-Мәмбет ескерткіштері тіркелді. Теке Әулие XVIII–XIX ғасырларға жатқызылды. Ақ-Мәмбетте қорым, мазар және одан ертерек кезеңге жататын құрылыстардың қалдықтары анықталып, кейінгі мазар да XVIII–XIX ғасырларға жатқызылды [27, 185-186; 21, 224, № 3303–3304]. Орынбай қала маңында Б.В. Андрианов Ой-там деп аталатын үй-жай құрылысын анықтап, сипаттама берді. Ол шикі кірпіштен тұрғызылған, топырақпен жабылған екі еңісті шатыры бар, пішіні тікбұрышты тұрғын үй болған. Құрылыс екі жаққа бөліген бөлмелерден, дәліздерден және қабырға қуыстарынан (ниша) тұрған. Информатордың мәліметі бойынша, оны қазақ Сарыбай 1870-жылдары, Жаңадария арнасына бірнеше жыл бойы Сырдария суы қайта түсе бастаған кезеңде салған; тұрғын үймен бірге бөгет пен арықтар да аталған [27, 186–187]. Бұл дерек аталған нысанды кейінгі кезеңдегі қазақтың тұрақты тұрғын үй кешені ретінде сенімді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

1958 жылы Х.А. Арғынбаев пен И.В. Захарованың этнографиялық экспедициясы Созақ, Түркістан, Шәуілдір және Шаян өңірлерінде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Елді мекендер, тұрғын үй, шаруашылық және ру-тайпалардың қоныстану ерекшеліктері туралы жиналған мәліметтер Сырдария мен Қаратаудағы тұрақты нысандарды түсіндіру үшін маңызды салыстырмалы этнографиялық дереккөз қалыптастырды [28, 92–118]. Кейін В.В. Востров пен М.С. Мұқанов этнографиялық және мұрағаттық материалдарды өзара ұштастыра отырып, XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Сырдария облысы мен Қаратаудың солтүстік беткейлеріндегі қоныстану жүйесін жаңғыртты [29, 139–165].

1959 жылы Ә.Х. Марғұлан, Т.Қ. Бәсенов және М.М. Мендіқұлов кейінгі кезеңдегі кесенелерді, мешіттерді және тұрақты тұрғын үйлерді Қазақстанның жалпы тарихи-сәулеттік дамуы аясында қарастырды. Оңтүстік Қазақстан материалдарының қатарында, атап айтқанда, Баба-Ата мен Шоқай датқа кесенесі көрсетілді [30, 116–166; 133]. Бұл еңбек бір ғана жаңа далалық маусымның есебі емес, бұған дейін жинақталған сәулеттік мәліметтерді қорытындылаған зерттеу болды. Оның маңызы құрылыс түрлерін жүйелеуде және XIX – XX ғасырдың басындағы ескерткіштерді Қазақстанның құрылыс мәдениетінің ұзақ мерзімді тарихи дамуы аясында қарастыруында болды.

1960 жылы экспедициялық материалдар, мұрағат деректері, жарияланымдар, музей коллекциялары және жекелеген олжалар негізінде құрастырылған «Қазақстанның археологиялық картасы» жарық көрді. Реестрге Теке-Әулие, Ақ-Мәмбет, Шатпай, Шоқай датқа және Сырдария мен Қаратаудың басқа да нысандары енгізілді [21, 4-7]. Әрбір ескерткіш бойынша оның орналасқан жері, қысқаша сипаттамасы, мерзімделуі, зерттелу тарихы және библиографиясы берілді. Осылайша ескерткіштерді есепке алудың біртұтас жүйесі қалыптасты. Дегенмен кейінгі кезеңдегі қазақ мемориалдық құрылыстары бұл уақытта әлі де дербес зерттеу кешені ретінде арнайы бөлініп қарастырылған жоқ. Реестрде көрсетілген ескерткіштің бірі Солтүстік Қаратаудағы ортағасырлық Саудакент қалашығының маңында орналасқан Шоқай-Датқа кесенесін А.Х. Марғұланның жетекшілігіндегі Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеді. Реестрде ол күйдірілген жалпақ кірпіштен тұрғызылған, аласа порталы, шағын бұрыштық мұнаралары, аласа көпқырлы барабанға орнатылған сүйір сфералық күмбезі және сырлы қаптама тақташалары бар тікбұрышты құрылыс ретінде сипатталған. Ескерткіш XVIII ғасырға жатқызылған [21, 239].

1958-1961 жылдардағы Хорезм экспедициясының материалдары Асанас маңындағы кейінгі кезең ескерткіштері туралы мәліметтерді толықтыра түсті. Қалашықтың қорған қабырғасының үстінен кейінгі мазарлардың іргетастары тіркелді, ал батыс жағында қараусыз

қалған қорымнан екі құрылысы сақталған ескерткіш анықталды: бірі порталсыз күмбезді, екіншісі порталды құрылыс. Қалашықтың шығыс жағында жертөлелер мен шаруашылық қоралары тіркелді [31, 87-90].

1960-жылдардың басына қарай өңірді зерттеуде үш негізгі бағыт қатар дамыды: жекелеген құрылыстарды сәулеттік тұрғыдан тіркеу, маршруттық зерттеулер барысында ескерткіштерді археологиялық есепке алу және дәстүрлі тұрғын үй мен қоныстану жүйесін этнографиялық тұрғыдан сипаттау. Осы бағыттардың бір-біріне өзара жақындауы неғұрлым күрделі кешенді талдауға негіз қалады. Бірақ осы кезеңде Сырдария мен Қаратаудағы қазақ кезеңі ескерткіштерін арнайы зерттеуге бағытталған біртұтас ескерткіштану ғылыми бағыты әлі қалыптаспаған еді.

1960-жылдардың соңында Оңтүстік Қазақстандағы археологиялық экспедициялар маршруттық зерттеулердің ауқымын едәуір кеңейтті. Қалашықтар мен олардың маңындағы аумақтарда топографиялық жоспарлар жасалып, жер бетінен табылған археологиялық материалдар жиналды, мәдени қабаттардың орналасуы мен хронологиясы нақтыланды. Сонымен қатар кейінгі кезеңдерге жататын мұсылман қорымдары көбіне тек жергілікті жерде белгіленіп, арнайы зерттеу нысанына айнала бермеді. Мәселен, Шор-төбеде қорымның бар екені тіркелгенімен, оның жоспарлық құрылымы, құлпытас түрлері мен эпиграфикалық жазбалары арнайы зерттелмеген [32, 6-10]. Бұл кейінгі кезең ескерткіштерінің ортағасырлық қала археологиясының негізгі міндеттерімен салыстырғанда әлі де екінші кезектегі нысандар ретінде қарастырылғанын көрсетеді.

Зерттеу әдістемесіндегі елеулі өзгеріс С.Жолдасбаевтың 1969–1970 жылдары жүргізген археологиялық барлау жұмыстарымен байланысты. Зерттеуші маршруттық барлауды, аэрофототүсірілімді, шурф салуды, қыстақ жоспарларын түсіруді, құдықтар мен мал қораларын тіркеуді, керамикалық материалдарды талдауды және жергілікті тұрғындардан мәлімет жинауды өзара ұштастырды. Сауран маңындағы аэрофотосуреттерді талдау нәтижесінде қазақтардың тұрақты қоныстары мен қыстауларының алты тобы анықталды, ал информаторлар жекелеген қыстаулардың иелері мен олардың пайдаланылған кезеңдері жөнінде мәлімет берген [33, 187-193]. Соның нәтижесінде зерттеу нысаны жеке бір тұрғын үймен шектелмей, баспана, шаруашылық құрылыстары, су көздері, жайылымдық аумақ және ру-әулеттік тарихи сана өзара байланысқан тұтас кешен ретінде қарастырыла бастады. 1970 жылы Жаңақорған өңірінде С. Жолдасбаев XVII–XIX ғасырларға мерзімделген Ақтас мешіті кешенін зерттеді. Кешен құрамына бір күмбезді мешіт, тұрақты қоныс, мешіттен солтүстік-батысқа қарай шамамен 70 м жерде орналасқан шағын кесене және оған іргелес қорым кірген. Ақ граниттен жасалған құлпытастарда араб графикасымен жазылған жазулар мен ру таңбалары сақталған [34, 86; 90-92]. Бұл зерттеудің маңызды ерекшеліктерінің бірі – ескерткішті заттай тіркеу жұмыстарының ауызша тарихи мәліметтерді жазып алумен қатар жүргізілуі болды. Екі информатордан алынған мәліметтер ата-бабалар мен шежіре, құрылысты салдыруға тапсырыс берген адамдар, медресе, ғұрыптық рәсімдер және зиярат ету дәстүрлері туралы деректерді тіркеуге мүмкіндік берді. Бұл мәліметтер археологиялық мерзімдеудің орнын алмастырмағанымен, кешеннің әлеуметтік тарихын қалпына келтіруге елеулі мүмкіндік берді. Әдістемелік тұрғыдан Ақтас мешіті Сырдария өңірінің өзінде археология, эпиграфика, сәулеттік сипаттама және этнографиялық деректердің өзара ұштасуының айқын үлгісін көрсетеді. Мұнда ауызша тарих ескерткіштің көнелігін еркін түрде «дәлелдеу» үшін емес, жоспарлық құрылымымен және материалдық іздерімен салыстырыла қарастырылатын дербес дереккөз ретінде пайдаланылған.

Кешенді зерттеудің тағы бір бағыты Л.Б.Ерзакович, Б.Н.Нұрмұханбетов және А. Ордабаев еңбектерінен көрінеді. 1975 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің батыс жағынан ағаш табыттарға жерленген жеті адам сүйегі бар жерасты жерлеу құрылысы зерттелді. 1976 жылы жарық көрген қысқаша хабарлама мен 1977 жылғы толық жарияланымда құрылыстың конструкциясы, жерленгендердің орналасу жағдайы, табыттар, мата мен былғары қалдықтары,

антропологиялық анықтамалар, мұсылмандық жерлеу ғұрпы, стратиграфия, топография және керамикалық материалдар туралы деректер кешенді түрде қарастырылды. Жерлеу құрылысы XVI ғасыр – XVII ғасырдың бірінші жартысына мерзімделді [35, 518-519; 36, 59-72].

1970-жылдары әртүрлі дерек түрлерінің бұрынғыдай бір-бірімен қатар емес, өзара толықтыра отырып пайдаланылғаны ерекше назар аудартады. Аэрофототүсірілім қоныстың кеңістіктік құрылымын анықтауға мүмкіндік берсе, жергілікті тұрғындардан алынған сұхбаттар ескерткішті пайдалану тарихымен және маусымдық шаруашылық жүйесімен байланыстыруға мүмкіндік берді. Эпиграфикалық деректер жекелеген адамдар мен ру-әулеттерге қатысты тарихи сананы нақтылауға көмектесті, ал археологиялық контекст ескерткіштердің хронологиясын тексеруге мүмкіндік берді. Дәл осы кезеңде Сырдариядағы қазақ кезеңі ескерткіштерін зерттеуде өзінің зерттеу логикасы жағынан этноархеологиялық тәсілге жақын әдістеме қалыптаса бастады. Алайда сол кезеңдегі еңбектердің өзінде мұндай зерттеулер терминологиялық тұрғыдан көбіне археологиялық немесе археологиялық-этнографиялық жұмыстар ретінде сипатталды.

1980-жылдары Сырдария мен Қаратау ескерткіштерін зерттеу сәулет мұрасын сақтау міндеттерімен барған сайын тығыз байланыса түсті. Бұл құжаттау жұмыстарының сипатын да өзгертті: ескерткіштің сыртқы пішінін сипаттаумен қатар оның құрылыс кезеңдерін, қалау тәсілін, күмбез құрылымын, сәндік бөлшектерін, жөндеу іздерін және техникалық жай-күйін тіркеуге ерекше мән беріле бастады. Сәулет ескерткіші енді тек белгілі бір тарихи типтің үлгісі ретінде ғана емес, ғылыми негізде консервациялау мен реставрациялауды қажет ететін нысан ретінде де қарастырылды.

Б.Т.Тұяқбаева мен А.Н. Проскурин Қожа Ахмет Ясауи ханакасының құрылыс тарихына арналған еңбегінде құрылыс үдерістерінің кезеңділігін және ескерткіштің сәулеттік құрылымын талдады [37, 63-69]. Өңір ескерткіштерінің зерттелу тарихы тұрғысынан бұл еңбектің маңызы - ескерткішті тек сыртқы белгілері бойынша сипаттаумен шектелмей, оның қалыптасу және құрылыс кезеңдерін анықтауға бағытталған зерттеу тәсіліне көшуінде. Мұндай әдіс әсіресе кейінгі кезеңдегі мазарлық кешендерді зерттеу үшін маңызды, өйткені бастапқы жерлеу уақыты, кесененің салыну кезеңі және кейінгі жөндеу жұмыстарының мерзімі бір-бірінен едәуір алшақ болуы мүмкін. Е.М. Байтенов 1985 жылы Оқшы-ата, Асан-ата және Есабыз кесенелерін, ал 1987 жылы Сырдарияның төменгі ағысындағы XIX – XX ғасырдың басына жататын екі камералы кесенелерді зерттеді [38, 73-76; 39, 37-39]. Оның еңбектерінде ескерткіштердің жоспары, көлемдік-кеңістіктік композициясы мен аймақтық ерекшеліктері салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде талданды.

Біздің тақырып тұрғысынан бұл еңбектердің маңызы - Сырдың төменгі бойындағы кейінгі кезеңге жататын қазақтың мемориалдық сәулет ескерткіштерінің көне ескерткіштердің жанындағы қосалқы нысан ретінде емес, өзіндік типологиялық және аймақтық ерекшеліктері бар дербес сәулеттік дәстүр ретінде талдана бастауында. 1980-жылдардың соңына қарай жинақталған деректер кешеніне кесенелердің жоспарлары мен өлшемдері, қорымдар мен қыстаулар туралы мәліметтер, эпиграфикалық материалдар, ауызша деректер, аэрофотосуреттер және арнайы археологиялық қазба нәтижелері енді. Алайда бұл материалдар әртүрлі мекемелерде және әртүрлі ғылыми міндеттер аясында - археологиялық, сәулеттік, этнографиялық және реставрациялық бағыттар бойынша жиналды. Дегенмен 1991 жылға қарай бір-бірін толықтыратын бірнеше зерттеу бағыты қалыптасты, оларды бүгінгі таңда деректанулық тұрғыдан өзара біріктіріп қарастыруға мүмкіндік бар.

Қорытынды

Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштерінің зерттелу тарихын талдау оларды ғылыми тұрғыдан тану мен тіркеу тәсілдерінің біртіндеп қалыптасып, күрделене түскенін көрсетті. XIX ғасырдағы картографиялық, жолсапарлық және әскери-топографиялық деректер ескерткіштердің орналасуы, тарихи атаулары, сыртқы пішіні,

құрылыс материалдары мен сақталу жағдайы туралы маңызды мәліметтерді қамтиды. Бұл деректер қазіргі кезде жойылған, қайта салынған немесе бастапқы келбеті өзгерген бірқатар нысандардың бұрынғы жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап маршруттық сипаттаудан ескерткіштердің сәулеттік құрылымын, эпиграфикалық ерекшеліктерін және тарихи ортасын арнайы зерттеуге көшу үрдісі байқалды. Кеңестік кезеңде археологиялық барлау мен қазба жұмыстары сәулеттік өлшеу, топографиялық түсірілім, аэрофототүсірілім, эпиграфикалық тіркеу және этнографиялық мәліметтерді жинаумен толықты. Соның нәтижесінде ескерткіштерді зерттеу жеке кесене немесе мазарды сипаттаумен шектелмей, қорымдар, қоныстар, қыстаулар мен шаруашылық құрылыстарын тарихи-мәдени ортамен өзара байланыста қарастыруға дейін кеңейді. Археологиялық және этнографиялық деректерді өзара салыстыра пайдалану да біртіндеп күшейіп, кешенді зерттеу тәсілінің қалыптасуына негіз болды. Сонымен бірге әртүрлі дерек түрлерінің мүмкіндіктері мен шектеулерін ескеру қажет. Археологиялық мерзімдеу ескерткіштің этникалық тиесілігін өздігінен дәлелдемейді, сәулеттік ұқсастық мәдени сабақтастықты тікелей дәлелдеуге жеткіліксіз, ал ауызша және этнографиялық мәліметтер басқа тәуелсіз деректермен салыстырыла тексерілуі тиіс. Осылайша, XX ғасырдың соңына қарай Сырдария және Қаратау өңірлеріндегі қазақ кезеңі ескерткіштерін анықтау, тіркеу және ғылыми тұрғыдан түсіндірудің өзара сабақтас бірнеше бағыты қалыптасты. Бұрын жинақталған жазба, картографиялық, археологиялық, сәулеттік және этнографиялық материалдарды деректанулық тұрғыдан қайта тексеріп, өзара салыстыра пайдалану бұл ескерткіштерді одан әрі зерттеудің маңызды бағыты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі: деректер мен тарихнамалық еңбектер

1. Ремезов С.У. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 году. Санкт-Петербург: Типография А. М. Котомина и К°, 1882. 76 с.
2. Мургабаев С.С., Малдыбекова Л.Д., Бахтыбаев М.М., Жетибаев К.М., Гурсой М., Сиздинов Б. С. История орошения Сыганака // Поволжская археология. 2022. № 2 (40). С. 206–214. DOI: 10.24852/ra2022.2.40.206.214
3. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1968. 77 с.
4. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / пер. с фр. Е. К. Бетгера; ред. и вступ. ст. Н. А. Халфина. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. 180 с.
5. Ажигали С.Е. Очерк истории изучения памятников народного зодчества, «древностей и развалин» Арало-Каспийского региона в досоветский период (до середины XIX в.). Ч. 2. От дипломатической миссии А. Ф. Негри 1820-1821 гг. до образования Русского Географического общества // Пространство и время. 2018. № 1-2. С. 88–106. DOI: 10.24411/2226-7271-2018-11042.
6. Кайдалов Е. Караван-записки, во время похода в Бухарию русского каравана, под воинским прикрытием, в 1824 и 1825 годах; веденные начальником одного каравана над купечеством, Евграфом Кайдаловым: в 3 ч. Москва: Университетская типография, 1827–1828.
7. Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли Киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 14. Ч. 3. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба, 1848. 2, VII, 30, 119, 39 с.
8. Ивашинцов Н.А. Очерки низовьев Сыр-Дарьи и приаральской степи (из походных записок 1853 г.) // Морской сборник. 1854. Т. 13. № 11. С. 228-261.
9. Макшеев А.И. Путешествия по киргизским степям и Туркестанскому краю. Санкт-Петербург: Военная типография, 1896. 257 с.
10. Макшеев А.И. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. 1856. Т. XXIII. № 9. С. 448–527.

11. Северцов Н.А. Месяц плена у кокандцев. Санкт-Петербург: Издание графа Кушелева-Безбородко; Типография Рюмина и Комп., 1860. 98 с., 1 л. карт.
12. Назаров П. Воспоминания о степном походе в ханства Хиву и Бухару // Военный сборник. 1864. № 4. С. 375-390.
13. Мейер Л.Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т.10. Санкт-Петербург: Главное управление Генерального штаба, 1865. 382 с. разд. паг., 12 л. табл., 1 л. карт.
14. Гейнс А.К. Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан // Собрание литературных трудов Александра Константиновича Гейнса. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1898. 742 с.
15. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году: путевые заметки. Санкт-Петербург: Типография Тиблена и К° (Неклюдова), 1868. 179 с., ил., 1 л. карт.
16. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году: извлечение из отчета, представленного Императорской Археологической комиссии. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1870. 2, X, 40 с.
17. Мак-Гахан Я.А. Военные действия на Оксусе и падение Хивы / пер. с англ. Москва: Университетская типография (Катков и К°), 1875. 304 с., [29] л. ил.
18. Ujfalvy-Bourdon M. de. D'Orenbourg à Samarkand. Le Ferghanah, Kouldja et la Sibérie occidentale: impressions de voyage d'une Parisienne // Le Tour du monde. Paris: Hachette, 1879. Т. 37. Р. 1-87.
19. Кастанье И.А. Поездка по Тургайской и Сыр-Дарьинской области. 1906-1907 г. вдоль Ташкентской железной дороги. Оренбург: Типография Г. М. Мильберг, 1909. 67 с.
20. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 22. Оренбург: Типо-литография товарищества «Каримов, Хусаинов и К°», 1910. 332 с.
21. Агеева Е.И., Акишев К.А., Кушаев Г.А., Максимова А.Г., Сенигова Т.Н. Археологическая карта Казахстана: реестр. отв. ред. К. А. Акишев. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. 449 с.
22. Мендикулов М.М. Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана // Известия Академии наук Казахской ССР. № 80. Серия архитектурная. Вып. 2. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. С. 3-36.
23. Константинова В.В. Некоторые архитектурные памятники по среднему течению реки Сыр-Дарья // Известия Академии наук Казахской ССР. № 80. Серия архитектурная. Вып. 2. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. С. 37-54.
24. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры Каратау // Известия Академии наук Казахской ССР. № 80. Серия архитектурная. Вып. 2. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. С. 55-82.
25. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Отчет о работах Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1953 года // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 1: Археология. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1956. С. 33-60.
26. Агеева Е.И. Памятники средневековья (раскопки на городище Баба-Ата) // Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 14. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1962. С. 117-215.
27. Андрианов Б.В. Изучение каракалпакской ирригации в бассейне Жаны-Дарьи в 1956-1957 гг. // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 4. Москва: Издательство АН СССР, 1960. С. 172-190.
28. Аргынбаев Х.А., Захарова И.В. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Т.12. Алма-Ата, 1961. С. 92-118.
29. Востров В.В., Муқанов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968. 255 с.
30. Маргулан А.Х., Басенов Т.К., Мендикулов М.М. Архитектура Казахстана. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1959. 170 с.
31. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1961 гг. // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 6. Москва: Издательство АН СССР, 1963. С. 3-90.

32. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л. Б. Новое в средневековой археологии Южного Казахстана // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5–42.

33. Жолдасбаев С. 1969–1970 жылдардағы археологиялық барлау кезінде табылған қазақтың тұрақты қоныс жайлары туралы хабар // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. С. 187–193.

34. Жолдасбаев С. Поселение Актас-мечеть (XVII-XIX вв.) // Древности Казахстана / отв. ред. К. А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1975. С. 86–93.

35. Ерзакович Л.Б., Нурмуханбетов Б.Н., Ордабаев А. Изучение погребальных памятников Отарского оазиса // Археологические открытия 1975 года. Москва: Наука, 1976. С. 518–519.

36. Ерзакович Л.Б., Нурмуханбетов Б.Н., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане // Археологические исследования в Отраре / отв. ред. К. А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1977. С. 59–72.

37. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. К истории строительства ханака Ходжи Ахмеда Ясави // Известия АН КазССР. Серия общественных наук. 1985. № 4. С. 63–69.

38. Байтенов Е.М. Мавзолеи Окше-ата, Асан-ата, Есабыз // Искусство Казахстана: альманах. Алма-Ата: Өнер, 1985. С. 73–76.

39. Байтенов Е.М. Двухкамерные мавзолеи XIX – начала XX века в устье Сырдарьи // Архитектура и строительство Узбекистана. 1987. № 8. С. 37–39.

References liste: sources and historiographical works

1. Remezov S.U. Chertezhnaya kniga Sibiri, sostavlennaya tobolskim synom boyarskim Semenom Remezovym v 1701 godu (Drawing Book of Siberia, compiled in 1701 by Semyon Remezov). Sankt-Peterburg: Tipografiya A. M. Kotomina i K^o, 1882. 76 s.

2. Murgabaev S.S., Malydybekova L.D., Bakhtybaev M.M., Zhetibaev K.M., Gursoi M., Sizdikov B.S. Istoriya orosheniya Syganaka (History of irrigation of Syganak) // Povolzhskaya arkheologiya. 2022. № 2 (40). S. 206–214. DOI: 10.24852/pa2022.2.40.206.214.

3. Nazarov F. Zapiski o nekotorykh narodakh i zemlyakh srednei chasti Azii (Notes on some peoples and lands of the central part of Asia). Moskva: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatelstva «Nauka», 1968. 77 s.

4. Meiendorf E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu (Journey from Orenburg to Bukhara) / per. s fr. E. K. Betgera; red. i vstup. st. N. A. Khalfina. Moskva: Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatelstva Nauka, 1975. 180 s.

5. Azhigali S.E. Ocherk istorii izucheniya pamyatnikov narodnogo zodchestva, «drevnostei i razvalin» Aralo-Kaspiiskogo regiona v dosovetskii period (do serediny XIX v.). Ch. 2. Ot diplomaticheskoi missii A. F. Negri 1820–1821 gg. do obrazovaniya Russkogo Geograficheskogo obshchestva (Essay on the history of the study of monuments of folk architecture, «antiquities and ruins» of the Aral-Caspian region in the pre-Soviet period (to the mid-nineteenth century). Part 2: From the diplomatic mission of A.F. Negri in 1820–1821 to the establishment of the Russian Geographical Society) // Prostranstvo i vremya. 2018. № 1-2. S. 88–106. DOI: 10.24411/2226-7271-2018-11042.

6. Kaidalov E. Karavan-zapiski, vo vremya pokhoda v Bukhariyu rossiiskogo karavana, pod voinskim prikrytiem, v 1824 i 1825 godakh; vedennye nachalnikom onogo karavana nad kupechestvom, Evgrafom Kaidalovym: v 3 ch. (Caravan notes during the journey of a Russian caravan to Bukhara under military escort in 1824 and 1825) Moskva: Universitetskaya tipografiya, 1827–1828.

7. Blaramberg I.F. Voенно-statisticheskoe obozrenie zemli Kirgiz-kaisakov Vnutrennei (Bukeyevskoi) i Zauralskoi (Maloi) ordy Orenburgskogo vedomstva (Military-statistical survey of the lands of the Kirghiz-Kaisaks of the Inner (Bukey) and Trans-Ural (Small) Hordes of the Orenburg Department) // Voенно-statisticheskoe obozrenie Rossiiskoi imperii. T.14. Ch. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo shtaba, 1848. [2], VII, 30, 119, 39 s.

8. Ivashintsov N.A. Ocherki nizovev Syr-Dari i priaralskoi stepi (iz pokhodnykh zapisok 1853 g.) (Essays on the lower reaches of the Syr Darya and the Aral steppe (from campaign notes of 1853)) // Morskoi sbornik. 1854. T. 13. № 11. S. 228-261.

9. Maksheev A.I. Puteshestviya po kirgizskim stepyam i Turkestanskomu krayu (Journeys through the Kirghiz steppes and the Turkestan region). Sankt-Peterburg: Voennaya tipografiya, 1896. 257 s.
10. Maksheev A.I. Opisanie nizovev Syr-Dari (Description of the lower reaches of the Syr Darya) // Morskoi sbornik. 1856. T. XXIII. № 9. S. 448-527.
11. Severtsov N.A. Mesyats plena u kokantsev (A month in captivity among the Kokand people). Sankt-Peterburg: Izdanie grafa Kusineva-Bezborodko; Tipografiya Ryumina i Komp., 1860. 98 s., 1 l. kart.
12. Nazarov P. Vospominaniya o stepnom pokhode v khanstva Khivu i Bukharu (Memories of a steppe campaign to the khanates of Khiva and Bukhara) // Voennyi sbornik. 1864. № 4. S. 375-390.
13. Meier L.L. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva (The Kirghiz Steppe of the Orenburg Department) // Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. T. 10. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie Generalnogo shtaba, 1865. 382 s. razd. pag., 12 l. tabl., 1 l. kart.
14. Geins A.K. Dnevnik 1866 goda. Puteshestvie v Turkestan (Diary of 1866. Journey to Turkestan) // Sbornik literaturnykh trudov Aleksandra Konstantinovicha Geinsa. T. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha, 1898. 742 s.
15. Pashino P.I. Turkestanskii krai v 1866 godu: putevye zametki (The Turkestan region in 1866: travel notes). Sankt-Peterburg: Tipografiya Tibleva i K° (Neklyudova), 1868. 179 s., il., 1 l. kart.
16. Lerkh P.I. Arkheologicheskaya poezdka v Turkestanskii krai v 1867 godu: izvlechenie iz otcheta, predstavlennoho Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii (Archaeological journey to the Turkestan region in 1867). Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk, 1870. [2], X, 40 s.
17. Mak-Gakhan Ya. A. Voennye deistviya na Oksuse i padenie Khivy (Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva) / per. s angl. Moskva: Universitetskaya tipografiya (Katkov i K°), 1875. 304 s., [29] l. il.
18. Ujfalvy-Bourdon, M. de. 1879. D'Orenbourg à Samarkand. Le Ferghanah, Kouldja et la Sibérie occidentale: impressions de voyage d'une Parisienne. In Le Tour du monde 37, 1-87
19. Kastane I.A. Poezdka po Turgaiskoi i Syr-Darinskoi oblasti. 1906-1907 g. vdol Tashkentskoi zheleznoi dorogi (Journey through the Turgai and Syr-Darya regions in 1906-1907 along the Tashkent railway). Orenburg: Tipografiya G. M. Milberg, 1909. 67 s.
20. Kastane I.A. Drevnosti Kirgizskoi stepi i Orenburgskogo kraia (Antiquities of the Kirghiz Steppe and the Orenburg region) // Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii. Vyp. 22. Orenburg: Tipolitografiya tovarishchestva «Karimov, Khusainov i K°», 1910. 332 s.
21. Ageeva E.I., Akishev K.A., Kusaev G.A., Maksimova A.G., Senigova T.N. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana: reestr (Archaeological Map of Kazakhstan: Register) / otv. red. K. A. Akishev. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1960. 449 s.
22. Mendikulov M.M. Nekotorye dannye ob istoricheskoi arkhitekture Kazakhstana (Some data on the historical architecture of Kazakhstan) // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoi SSR. № 80. Seriya arkhitekturnaya. Vyp. 2. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1950. S. 3-36.
23. Konstantinova V.V. Nekotorye arkhitekturnye pamyatniki po srednemu techeniyu reki Syr-Dari (Some architectural monuments along the middle course of the Syr Darya) // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoi SSR. № 80. Seriya arkhitekturnaya. Vyp. 2. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1950. S. 37-54.
24. Gerasimov G.G. Pamyatniki arkhitektury Karatau (Architectural monuments of Karatau) // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoi SSR. № 80. Seriya arkhitekturnaya. Vyp. 2. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1950. S. 55-82.
25. Ageeva E.I., Patsevich G.I. Otchet o rabotakh Yuzhno-Kazakhstanskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1953 goda (Report on the work of the South Kazakhstan Archaeological Expedition in 1953) // Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. T. 1: Arkheologiya. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1956. S. 33-60.
26. Ageeva E.I. Pamyatniki srednevekovyya (raskopki na gorodishche Baba-Ata) (Monuments of the Middle Ages (excavations at the Baba-Ata settlement)) // Arkheologicheskie issledovaniya na severnykh sklonakh Karatau. Trudy Instituta istorii, arkheologii i etnografii AN KazSSR. T. 14. Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1962. S. 117-215.
27. Andrianov B.V. Izucheniye karakalpakskoi irrigatsii v basseine Zhany-Dari v 1956-1957 gg. (Study of Karakalpak irrigation in the Zhana-Darya basin in 1956-1957) // Materialy Khorezmskoi ekspeditsii. Vyp. 4. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1960. S. 172-190.
28. Argynbaev Kh.A., Zakharova I.V. 1958 zhyly Ontustik Qazaqstan oblysynda uymdastyrylghan etnografiyalyq ekspeditsiya zhumysynyn qorytyndysy (Results of the ethnographic expedition organized in

South Kazakhstan Region in 1958) // Novye materialy po arkheologii i etnografii Kazakhstana. T. 12. Alma-Ata, 1961. S. 92–118.

29. Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoi sostav i rasselenie kazakhov (konets XIX – nachalo XX v.) (Tribal composition and settlement of the Kazakhs (late nineteenth – early twentieth century)). Alma-Ata: Nauka, 1968. 255 s.

30. Margulan A.Kh., Basenov T.K., Mendikulov M.M. Arkhitektura Kazakhstana (Architecture of Kazakhstan). Alma-Ata: Izdatelstvo AN KazSSR, 1959. 170 s.

31. Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A. Raboty Khorezmskoi arkheologo-etnograficheskoi ekspeditsii AN SSSR v 1958–1961 gg. (Work of the Khorezm Archaeological-Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1958–1961) // Materialy Khorezmskoi ekspeditsii. Vyp. 6. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1963. S. 3–90.

32. Akishev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B. Novoe v srednevekovoi arkheologii Yuzhnogo Kazakhstana (New developments in the medieval archaeology of Southern Kazakhstan) // Kultura drevnikh skotovodov i zemledeltsev Kazakhstana. Alma-Ata: Nauka, 1969. S. 5–42.

33. Zholdasbaev S. 1969–1970 zhyldardaghy arkheologiyalyq barlau kezinde tabylghan qazaqtyn turaqty qonys zhailary turaly khabar (Report on permanent Kazakh settlements discovered during archaeological surveys of 1969–1970) // Poiski i raskopki v Kazakhstane. Alma-Ata: Nauka, 1972. S. 187–193.

34. Zholdasbaev S. Poselenie Aktas-mechet (XVII–XIX vv.) (Aktas Mosque settlement (seventeenth–nineteenth centuries)) // Drevnosti Kazakhstana / otv. red. K. A. Akishev. Alma-Ata: Nauka, 1975. S. 86–93.

35. Erzakovich L.B., Nurmukhanbetov B.N., Ordabaev A. Izuchenie pogrebalnykh pamyatnikov Otrarskogo oazisa (Study of burial monuments of the Otrar oasis) // Arkheologicheskie otkrytiya 1975 goda. Moskva: Nauka, 1976. S. 518–519.

36. Erzakovich L.B., Nurmukhanbetov B.N., Ordabaev A. Podzemnoe pogrebalnoe sooruzhenie v Turkestane (Underground burial structure in Turkestan) // Arkheologicheskie issledovaniya v Otrare / otv. red. K. A. Akishev. Alma-Ata: Nauka, 1977. S. 59–72.

37. Tuyakbaeva B.T., Proskurin A.N. K istorii stroitelstva khanaka Khodzhi Akhmeda Yasavi (On the history of construction of the khanqah of Khoja Ahmed Yasawi) // Izvestiya AN KazSSR. Seriya obshchestvennykh nauk. 1985. № 4. S. 63–69.

38. Baitenov E.M. Mavzolei Okshe-ata, Asan-ata, Esabyz (Mausoleums of Okshe-ata, Asan-ata, and Esabiz) // Iskusstvo Kazakhstana: almanakh. Alma-Ata: Oner, 1985. S. 73–76.

39. Baitenov E.M. Dvukhamernye mavzolei XIX – nachala XX veka v uste Syrdari (Two-chamber mausoleums of the nineteenth – early twentieth centuries at the mouth of the Syr Darya) // Arkhitektura i stroitelstvo Uzbekistana. 1987. № 8. S. 37–39.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Ашим Баглан Абдрахманұлы - Ш.Ш. Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының «Этнология және антропология» бөлімінің Қазақ ескерткіштану мәселелері ғылыми зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің PhD докторанты. Алматы, Қазақстан. e-mail: ashim.baglan@gmail.com. тел.: 8-775-822-70-03